

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ ІМЕНІ Г. С. КОСТЮКА

СТАНОВЛЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ: ПРОВІДНІ ІДЕЇ ТА ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ

Монографія

За редакцією В. В. Турбан

Київ-Кіровоград
ТОВ «Імекс-ЛТД»
2014

УДК 159.9.01(091)(477)
ББК 88.1 (4УКР)
С 76

*Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту психології
імені Г. С. Костюка НАПН України (протокол № 5 від 2 червня 2014 р.)*

Рецензенти:

Г. О. Балл – член-кор. НАПН України, доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України.

І. В. Ващенко – доктор психологічних наук, професор, заступник декана психологічного факультету Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка.

С 76 **Становлення психологічної думки в Україні: провідні ідеї та історія розвитку** : колективна монографія / В. В. Турбан, Л. З. Сердюк, Ю. Т. Рождественський [та ін.] ; за ред. В. В. Турбан. — К.-Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. — 306 с.
ISBN 978-966-189-335-0

У колективній монографії, написаній науковцями лабораторії історії психології ім. В. А. Роменця Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України, висвітлено історичні передумови, особливості та специфіку провідних ідей в українській психологічній думці, визначено провідні напрями, психологічні школи, позиції психології як науки в Україні. Сформульовано визначальні концепції розвитку психологічної думки в Україні, окреслено основні характеристики парадигми розвитку уявлень і вчень про психічну реальність.

Монографію адресовано психологам-науковцям та практичним психологам, педагогам, соціальним працівникам, а також тим, хто цікавиться проблемами становлення історії психології в Україні.

УДК 159.9.01(091)(477)
ББК 88.1 (4УКР)

ISBN 978-966-189-335-0

© Інститут психології імені Г. С. Костюка
НАПН України, 2014

ЗМІСТ

ВСТУП (<i>Турбан В.В.</i>)	5
Розділ І. ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ, ОСОБЛИВОСТІ ТА СПЕЦИФІКА ПРОВІДНИХ ІДЕЙ В УКРАЇНСЬКІЙ ПСИХОЛОГІЧНІЙ ДУМЦІ	9
1.1. Проблема онтогенезу моралі та моральності в українській і світовій психології (<i>Турбан В.В.</i>)	9
1.2. Проблема формування психіки українського народу (<i>Маслюк А.М.</i>)	32
1.3. Ціннісно-культурні детермінанти становлення психологічного простору українців (<i>Шусть В.В.</i>)	58
Розділ ІІ. ВИЗНАЧАЛЬНІ КОНЦЕПЦІЇ РОЗВИТКУ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ	85
2.1. Психологічна освіта в Київській духовній семінарії у переакадемічний період (1817-1819) (<i>Рождественський Ю.Т.</i>)	85
2.2. Формування предметної області психологічної науки (на прикладі Імператорського київського університету св. Володимира у першій половині ХІХ століття) (<i>Мельник О.А.</i>)	144
2.3. Вітчизняна психологія другої половини ХІХ – початку ХХ сторіччя: інший погляд на історію становлення та пріоритети вивчення (<i>Летцев В.М.</i>)	163
2.4. Становлення української психології у другій половині ХХ століття (<i>Музичук О.О.</i>)	203
Розділ ІІІ. ВИБРАНІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ КЛАСИЧНИХ УЧЕНЬ В УКРАЇНСЬКІЙ ПСИХОЛОГІЇ	218
3.1. Розвиток в українській психології провідних ідей Г.С. Костюка (<i>Сердюк Л.З.</i>)	218
3.2. Ідея суб'єктивної активності в концепції Г.С. Костюка (<i>Поклад І.М.</i>)	236
3.3. Видатний внесок І. О. Сікорського у розвиток вікової та педагогічної психології (<i>Гаврилкова К.В.</i>)	247

Розділ IV. ПСИХОЛОГІЧНІ ТРАКТУВАННЯ НОВІТНІХ СОЦІАЛЬНИХ І ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ	263
4.1. Проблеми становлення української індигенної психології у 1991-2011 роках (<i>Чена М.-Л.А.</i>).....	263
4.2. Динаміка політичних настановлень молоді і Україні з 1991 року по 2013 рік (<i>Білоконь І.В.</i>)	286
ПСЛЯМОВА (<i>Турбан В.В.</i>)	302
Відомості про авторів	304

2.3. Вітчизняна психологія другої половини XIX – початку XX сторіччя: інший погляд на історію становлення та пріоритети вивчення (Летцев В. М.)

Потрібність і важливість історико-психологічних досліджень для розвитку психології не вимагає доведення. Втім актуальність таких досліджень може бути різною. В часи кризові, тобто в період активного пошуку нових шляхів, нових теоретичних і методологічних рішень, вона значно зростає. Це пояснюється тим, що у витоках науки, в перших кроках її становлення приховані всі можливі лінії її майбутнього розвитку, а в подальшому русі закарбовуються найрізноманітніші ймовірні моделі і зразки її теоретичних побудов.

Сьогодні, в ситуації триваючої кризи теоретичних і методологічних засад психології, які закладалися ще радянською психологічною наукою, все ще на часі питання про адекватну оцінку цих засад та визначення теоретичної значущості всього зробленого в рамках радянської психології. Без такої оцінки і таких визначень, тобто без критико-історичного погляду на предмет, неможливо відтворити відповідну лінію традиції для подальшого продуктивного розвитку психології¹.

¹ Варто зауважити, що звернення до теоретичних засад і загального контексту, в якому відбувалося становлення і розвиток радянської, а перед цим російської (у межах російської імперії існуючої) психологічної науки, – є для історика української психології цілком необхідним і виправданим, бо тривалий час українська і російська (російська вже в сучасному, обмеженому значенні) психологія існували в спільному науково-теоретичному контексті. Разом із тим, заглиблюючись в цей спільний контекст, неможливо не помітити істотних відмінностей і ментальної різноспрямованості вчених традицій Росії і України. Визначити ці відмінності в примітці, звичайно ж, неможливо, проте, в дослідженні, що ми його пропонуємо нижче, вони проглядаються з усією очевидністю.

Процес деідеологізації радянської психології, що розпочався зовсім нещодавно², відкрив можливість неупереджених підходів також і в історії психології, яка зазнала не менших ідеологічних впливів. Однак, специфіка історико-психологічного предмету, що існує і розгортається як той чи інший нарратив, вимагає критичного підходу не тільки до теоретичних положень психології, що зазнали деформуючої ідеологізації, але й до ключових пунктів та визначень власне історичного нарративу, який у радянській психологічній науці перетворився на справжній «міф»³. Іншими словами, для відтворення дійсної історії вітчизняної психології не достатньо буде уникнення ідеологізованого погляду на предмет, потрібна ще й *деміфологізація* цієї історії, а саме, критичний підхід до історико-психологічного «міфу», що культивувався і репродукувався радянською психологічною наукою. Без такої деміфологізації неможливі й серйозні теоретичні побудови у психології, бо міфологізована історія — це фальшива історія, яка через штучну свою сконструйованість не дозволяє ані відшукати «твердий ґрунт» для таких побудов, ані побачити перспективи подальшого розвитку психологічної науки.

² Ось що, зокрема, пише про основні імперативи і цілі цього процесу відомий російський історик психології С. О. Богданчиков: «Успішне вирішення завдань, що стоять перед сучасною вітчизняною психологією, неможливе, якщо не відчувати під ногами твердий ґрунт історичних фактів, якщо не мати в своєму розпорядженні адекватної історичної картини того, що собою являла, в яких умовах функціонувала і за якими напрямками розвивалася психологічна наука в нашій країні в радянський період — в 20-ті — 80-ті роки ХХ століття. Без знання того, через які причини, в яких історичних умовах і з якими наслідками проходив процес ідеологізації вітчизняної психології, успішне здійснення зворотного процесу деідеологізації не уявляється можливим» (2006) [1].

³ Поняття «міф» у значенні штучного, сконструйованого нарративу ми скрізь будемо подавати в лапках.

Щоб критично розглянути радянський історико-психологічний «міф», треба заглибитись у основні колізії історії вітчизняної психології другої половини ХІХ — початку ХХ сторіччя. Таке значне заглиблення потрібне тому, що коріння радянської психології, її парадигмальні витоки йдуть у традицію психологічної думки ХІХ сторіччя. Саме у другій половині ХІХ сторіччя (що є, як відомо, особливо складним періодом розвитку психології, часом її оновлення) у вітчизняній психології відбувалися зрушення і зміни, інтерпретація яких поклала початок «основному міфу» радянської психологічної історіографії. Цей сконструйований в радянський час «міф», що у найбільш систематичному вигляді зафіксований в праці Е. А. Буділової «Боротьба матеріалізму та ідеалізму в російській психологічній науці» (1960) [2], базується на цілковитому *домінуванні природничо-наукового напрямку* в російській психології другої половини ХІХ сторіччя над усіма іншими напрямками психологічної думки — релігійним, філософським, емпірико-гуманістичним. Тобто — це міф про неперевершені достоїнства природничо-наукового напрямку в становленні і розвитку російської психології ХІХ сторіччя і його теоретичній і моральній перевазі над всіма іншими.

Основна теза про перевагу (що застосовувалася також і до зарубіжної психологічної думки) закріплена в радянському історико-психологічному «основному міфі» бінарними опозиціями. Найпершою такою опозицією за часом є опозиція «прогресивного» — «реакційного» напрямків в психології (послідовно реалізована в вищезгаданій праці Е. А. Буділової). Пізніше вона замінюється опозицією «вірно» — і невірно спрямованої теорії, або вчення (реалізована в працях радянських істориків пси-

хології кінця 70-х — 80-х рр.). В останній час ця опозиція перетворюється на опозицію всеосяжного, досконалого — і недосконалих, або обмежених психологічних підходів (найяскравіше реалізована в працях А. В. Петровського і М. Г. Ярошевського 80-х — 90-х рр.). Міф таким чином постійно добудовувався і модернізувався, різкість висловів та характеристик в нім з перебігом років дещо зм'якшувалася, — але основна функція міфологічних бінарних опозицій зберігалася (сягаючи завжди до свого міфологічного першовитоку).

Важливим завданням радянських «міфологів» було з'єднати радянську матеріалістичну і природничо-науково зорієнтовану психологію з усією попередньою вітчизняною психологічною традицією, приписавши останній свої власні наукові орієнтації — тобто матеріалізм і натуралізм. Проблема, однак, полягала в тому, що навіть природничо-наукова лінія психології у ХІХ сторіччі не була матеріалістичною у точному сенсі слова (і перше і друге прекрасно показав В. В. Зеньковський в статті з красномовною назвою «Про уявний матеріалізм російської науки і філософії» (1965) [8]). Тому в жертву приносилася реальна історія психології, яка аж ніяк не лягала в жорстко вибудовану лінію радянського історіографічного «міфу». Звідси жахливі спотворення, мимовільні й свавільні фальсифікації цієї історії. Першим і найяскравішим прикладом такого спотворення і такої фальсифікації є інтерпретація радянськими історіографами відомої журнальної полеміки М. Г. Чернишевського і П. Д. Юркевича, яка стала зав'язкою або вихідним пунктом «основного міфу» всієї радянської історії психології. Первинність згаданого спору для утворення цього «міфу» і для розуміння подальших колізій російської психологі-

чної думки є очевидною. Про це на свій лад говорили і основні транслятори міфосторії радянської психології А. В. Петровський і М. Г. Ярошевський.

Сьогодні, щоб позбутися «міфічних» примар радянської деформуючої історіографії (які, до речі, продовжують транслюватися у більшості підручників і посібників з історії психології, справляючи свій непомітний вплив на формування читацьких уявлень), дуже важливо дослідно усвідомити спотворюючий характер радянських інтерпретацій ключових колізій в розвитку вітчизняної психології другої половини ХІХ — початку ХХ сторіччя, а також штучність акцентуацій у визначенні основних ліній її становлення і розвитку. Для цього потрібен вже не просто ідеологічно неупереджений погляд на історію психології зазначеного періоду — тут потрібна фронтальна і цілеспрямована деконструкція ключових положень радянського історіографічного «міфу».

Для того, щоб у найзагальнішому вигляді з'ясувати характер відмінностей, що існували у підходах дослідників до тих чи інших ліній російської психології другої половини ХІХ — початку ХХ сторіччя, а також розкрити, у першому наближенні, загальну спрямованість інтерпретацій поглядів тогочасних мислителів-психологів, звернемося до огляду відповідної дослідницької та навчальної літератури з історії психології зазначеного нами періоду.

Спочатку розглянемо джерела, що є базовими для радянського історіографічного «міфу», а також трансляторами його в узагальнюючих працях і підручниках з історії психології. Однією з перших праць з історії психології ХІХ — початку ХХ сторіччя, в якій історія російської психології набуває чітких ознак міфу, є вже згаду-

вана нами праця Е. А. Буділової «Боротьба матеріалізму та ідеалізму в російській психологічній науці (друга половина XIX — початку XX сторіччя)» (1960). В цій праці автором послідовно реалізована схема становлення і розвитку російської психології другої половини XIX — початку XX сторіччя, що була описана вище. А саме, неухильно проводиться думка про перевагу «прогресивної» природничо-наукової лінії російської психології (що йде від І. М. Сеченова) та про відсталість і реакційність інтроспективно-емпіричної та метафізичної психології, які теоретично протистояли їй. Така однозначна домінація наперед знецінювала будь які здобутки інших ліній чи напрямків. І хоча автор праці намагався викласти (дуже коротко і уривчасто) погляди також і опонентів «матеріалізму», вони постають тут лише як фон для розвитку єдино правильної лінії російської психології.

Про деякі аспекти розвитку російської психології зазначеного нами періоду можна дізнатися також з роботи вищезгаданого автора «Проблема особистості в російській психології другої половини XIX — початку XX сторіччя» (1974) [3]. У цій роботі, що присвячена розгляду центральної проблеми психології — проблемі особистості, автор приділяє досить багато місця розгляду «матеріалістичної» психології, а саме сеченовському трактуванню цієї проблеми, натомість думки прямих опонентів даної концепції (П. Юркевича, Д. Кавеліна та ін.) просто не наводяться. Стаття не пропонує також жодного критико-теоретичного аналізу натуралістичних, фізіолого-редукціоністських концепцій особистості висунутих «матеріалістичною» психологією в зазначений період. Аналіз категорії особистості в «ідеалістичній» психології того ж періоду представлений у статті, головним чином,

на матеріалі позитивістської концепції М. М. Троїцького. Ілюстрацією окремих моментів «ідеалістичних» концепцій служать цитати з праць М. Я. Грота, Л. М. Лопатіна, Г. І. Челпанова і М. О. Лосського. Коротко розглянуте вчення про особистість (характерологія) О. Ф. Лазурського. Водночас, із поля зору автора цілковито випадає духовно-академічна традиція в психології. Не представлені і погляди на проблему особистості таких видатних мислителів, як П. Д. Юркевич, О. О. Козлов, В. С. Соловйов, В. В. Зеньковський і деяких інших. Отже, стаття не дає достатньо об'єктивної і критично проробленої картини становлення особистісних концепцій, не розкриває їхнього справжнього значення й спрямованості.

Розглядом «дореволюційної» російської психології, з екскурсами до витоків її «міфічної» «матеріалістичної» традиції, є роботи А. В. Петровського «Про основні напрямки у російській психології початку ХХ ст.» (У кн. «З історії російської психології» (1961) [19]) і «Історія радянської психології: Формування основ психологічної науки» (1967) [18]. У цих працях автор заявляє про свою рішучу «боротьбу проти всіляких спроб збочення і фальсифікації» російської психології. У підсумку ця боротьба, як обнадіює автор, покликана дати «історично достовірну картину формування психологічної науки». У розділі «Психологічна наука напередодні Жовтня» даються короткі характеристики поглядів і підходів російських психологів «ідеалістичного» табору. Так, в контексті загальної кризи буржуазної психології однозначно негативно й лайливо схарактеризовані погляди «вкрай правого угруповання в російській психології», а саме, погляди Л. М. Лопатіна, А. І. Введенського, С. Л. Франка, М. О. Лосського, І. І. Лапшина і ін. Погляди цих мислите-

лів, як абсолютно необґрунтовано, але цілком самовпевнено стверджує автор, — це лише «пережитки дувундтівської метафізичної німецької психології». Зверхньо охарактеризувавши психологів емпіристів і позитивістів, автор разом з В. І. Леніним безапеляційно «не залишає місця» також і «для психологів-метафізиків, які, як стверджує останній, все життя писали «дослідження» з питання про те, що таке душа, і не знали «точного пояснення жодного, хоча б найпростішого, психологічного явища»...» [18, 13]. «Основна і головна відмінність російської психології, — робить заключну констатацію автор, — її матеріалістичні традиції, які були започатковані в психологічних поглядах М. В. Ломоносова, А. Н. Радищева, А. И. Герцена, В. Г. Белінського, Н. А. Добролюбова, М. Г. Чернишевського, продовжені у працях Сеченова та які визначили основний напрямок розвитку російської науки не тільки в ХІХ, але й у ХХ ст.». «Саме наявність чудових матеріалістичних традицій, — стверджує автор, — пояснюється поява на початку ХХ сторіччя таких психологічних вчень, яких не знала західноєвропейська психологічна наука того часу». Ці традиції розвиває «природничо-науковий напрямок в російській психології» [18, с. 12]. Зауважемо, що у згаданих нами працях, послідовно застосовується та сама, вже відома нам «схема» розвитку російської психології з основною для неї опозицією-протистоянням «матеріалізму» і «ідеалізму». У наступній своїй праці «Питання історії і теорії психології: Вибрані праці» (1984) [17] в розділі, присвяченому «дореволюційної психології», згаданий автор повністю повторює характеристики і оцінки, що давалися ним цьому періоду розвитку російської психології раніше. У наступних (після 1991 р.) історико-психологічних працях

автора загальна схема викладу російської психології також не змінюється, хоча змінюється тон викладу і знімаються найбільш одіозні визначення та характеристики.

Виклади поглядів російських мислителів, що подані у історико-психологічних працях написаних спільно А. В. Петровським і М. Г. Ярошевським (див. розділ, присвячений російській психології у книзі: А. В. Петровський, М. Г. Ярошевський «Історія і теорія психології» (1996) [20]) також цілком відповідають основній схемі (прогресивний — реакційний), яка розглянута нами вище, а також міфу про домінування природничо-наукового напрямку в російській психології другої половини ХІХ — початку ХХ сторіччя. Водночас автори продовжують слідувати своїй колишній оціночній шкалі і нівелюючим (іноді принизливим) характеристикам окремих російських і українських мислителів при викладі їх поглядів. Даний підхід автори зберігають і в численних сучасних перевиданнях своїх праць.

Загальна міфологізована «схема» викладу російської психології другої половини ХІХ — початку ХХ сторіччя в тій чи іншій варіації покладена в основу відповідних розділів підручників і курсів лекцій з історії російської психології в працях: Ждан А. Н. Історія психології від античності до сучасності (М., 1997); Марцинківська Т. Д. Історія психології (М., 2006); Кольцова В. А. Історія психології: Проблеми методології (М., 2008). У цих працях автори, використовуючи згадану «схему», прагнуть, однак, зняти різкість бінарних опозицій, характерних для неї, не зачіпаючи при цьому суті базового оціночного критерію, який протиставляє «реакційні» (не застосовуючи це слово) метафізичні та інтроспективні теорії та «прогресивну» природничо-наукову теорію. Такий

підхід не вносить у виклад історії російської психології зазначеного періоду жодних суттєвих корективів щодо теоретичної значущості вчень і теорій, які існували у цей час, і відрізняється від попередніх ідеологізованих і міфологізованих варіантів цієї історії лише стилістично. Саме така неявна (точніше добре прихована) присутність в новітніх підручниках з історії російської психології ХІХ – початку ХХ сторіччя (і параграфах, що їй присвячені у інших працях) загальної радянської «схеми» викладу цієї історії (яка, таким чином, продовжує масово формувати погляд на цю історію), спонукала нас звернутися до більш уважного і критичного розгляду давніх радянських історіографічних праць у яких ця міфологізована «схема» була вперше представлена із повною ясністю.

Звернемося тепер до джерел, що демонструють критичний підхід до низки основних положень і постулатів природничо-наукового напрямку в російській психології, а також розвивають погляди на історію російської психології ХІХ – початку ХХ сторіччя поза радянським історіографічним «міфом» про домінування цього напрямку.

Критика радянських історіографічних підходів розпочалася в російській і українській науці лише після 1991 року⁴. Підмогою тут виявилися зарубіжні дослідження з історії науки, які раніше вважалися неприйнятними через їх невідповідність основному «міфу» радянської історіографії, а також праці російських і українських революційних і емігрантських авторів з історії російської і

⁴ Треба відмітити, що критичне ставлення до декотрих фігур російської психології ХІХ ст., канонізованих радянською історіографією, приховано існувало у радянській психологічній науці і раніше, але воно не ставало фактом спеціального історико-психологічного розгляду.

української філософії, які почали перевидаватися в цей період. Так, низку критичних зауважень на адресу радянського наукового «міфологізму» (зокрема психологічного) можна знайти в книзі американського історика науки Грехем Л. Р. «Природознавство, філософія і науки про людську поведінку в Радянському Союзі» (М., 1991). Аргументовану критику фізіологізму, натуралізму і психологічного детермінізму природничо-наукового характеру в психології ХІХ — початку ХХ сторіччя знаходимо в працях з історії філософії Е. Л. Радлова, М. О. Лосського, М. О. Бердяєва, В. В. Зеньковського, Б. В. Яковенко, Д. І. Чижевського та ін.⁵ Поява цих праць створила можливість і послужила імпульсом для поступового перегляду історіографічних підходів в сучасній історико-психологічній науці. І хоча процес перегляду відбувався дуже повільно і вибірково, вже на самому його початку з'явилася низка праць українських істориків психології, що пропонували інше ставлення до декотрих напрямків і персоналій в історії вітчизняної психології.

Так, на необхідність розширення часового діапазону історико-психологічних розвідок і подолання теоретико-методологічного підходу, що підводить під одну природничо-наукову «норму» усе різноманіття психологічних поглядів, які реально існували в ХІХ сторіччі, вказувалося у статті Ю. Т. Рождественського «Християнська й психологічна антропологія: від конфронтації до співробітництва» (1996) [22]. Новий погляд на цінність і значимість української психологічної традиції був відображений у книзі В. А. Роменця «Історія психо-

⁵ Див., наприклад, працю Дм. Чижевського «Гегель в России» (1936), де міститься достатньо різка критика примітивності й обмеженості натуралістичної «філософії» і психології 60-х років ХІХ ст. в Росії [26, с. 280-296].

логії XIX — початку XX століття» (1995) [24, с. 407-408]. У параграфі, що присвячений вітчизняним мислителям початку XX сторіччя, автор вперше подав короткі характеристики психологічних поглядів І. О. Сікорського, Д. М. Овсяніко-Куликовського, В. В. Зеньковського, М. О. Бердяєва. У статті В. М. Летцева «Василь Зеньковський — психолог» (1998) вперше були розглянуті віхи творчого шляху цього визначного вітчизняного вченого.

Спробу відшукати новий кут зору на власну історію зробили й російські психологи у колективній праці «Психологічна наука в Росії: проблеми теорії та історії» (1997).

Незабаром з'явилося декілька довідкових психологічних видань, які вже по-новому трактують погляди декотрих російських і українських мислителів-психологів, а також низка статей і досліджень спеціально присвячених вивченню творчості психологів, які раніше виключалися з розгляду, або ж розглядалися тільки в негативному ключі.

Зокрема, збірником історичних нарисів про мислителів-психологів Росії є колективна довідкова праця: «Видатні психологи Москви» (1997) [4]. Тут вперше, вже поза описаним вище «міфологічним схематизмом», представлені фігури М. М. Троїцького, Л. М. Лопатіна, Г. І. Челпанова, Г. Г. Шпета. Вміщені також статті про відомих радянських психологів. На жаль, коло психологічних ідей деяких мислителів подане тут дещо уривчасто. Крім того, через відсутність в довіднику вступного або укладаючого нарису, який пропонував би якусь загальну концептуальну рамку для розгляду представлених в ньому мислителів, читачеві буде дуже важко з'ясувати собі

співвідносну теоретичну значущість зробленого ними в психології.

Іншим виданням, що у порівнянні із радянськими виданнями значно розширило коло представництва російських і українських мислителів-психологів є «Психологічний лексикон. Енциклопедичний словник в шести томах (Загальна ред. А. В. Петровського)» (2005) [21]. У цьому виданні представлені мислителі XIX – початку XX сторіччя, що раніше виключалися з розгляду: В. С. Соловійов, Л. М. Лопатін, Н. О. Лосський, В. В. Зеньковський і деякі ін. На жаль, прагнення редакторів включити у видання якомога більше нових персоналій (без залучення фахівців з творчості кожного конкретного мислителя) призвело в деяких випадках до плачевних результатів⁶.

Ціла низка спеціальних видань з історії психології, що вийшли останнім часом, присвячені видатним фігурам вітчизняної психології. Це стосується в першу чергу такої знакової для української і російської психології постаті як Г. І. Челпанов⁷. У радянську пору твори Г. І. Челпанова, як «замаскованого ідеаліста» «викритого в перекрученні марксизму», були просто вилучені з наукового обігу, зникли також і друковані згадування про нього. У 60-і – 80-і роки радянською історією психології все-таки давалися вибірккові тлумачення психологічних поглядів Г. І. Челпанова, однак, сьогодні ці тлумачення не можуть вважатися задовільними, як через деформуючий ідеологізм, що панував над ними, так і через неадекватність їхніх методологічних настанов.

⁶ Критику некоректної подачі відомостей, зокрема, про В. В. Зеньковського, див. у нашому дослідженні [13].

⁷ Життєвий і творчий шлях Г. І. Челпанова висвітлено нами у статті [10].

Після 1991 року ситуація змінилася, з'явилися дослідження, що трактують творчість і діяльність Г. І. Челпанова з об'єктивних позицій. У цьому ряду найпершим слід назвати ґрунтовне дослідження С. О. Богданчікова «Походження марксистської психології. Дискусія між К. М. Корніловим і Г. І. Челпановим у вітчизняній психології 20-х років» (Саратов, 2000), де фігура ученого постає вже в зовсім іншому світлі порівняно з викладами, що мали місце раніше. Безліч цінних документів, що повному висвітлюють діяльність Г. І. Челпанова, його роль в становленні нової російської психології зібрана в праці: *Роменець В. А., Маноха І. П., Бреусенко О. О.* «Г. І. Челпанов: період професорства в Університеті Св. Володимира (м. Київ, 1892-1907 гг.)» (К., 2000). Цінні відомості про викладацьку діяльність Г. І. Челпанова в Київському університеті, зокрема про створення і керівництво ним Психологічною семінарією в університеті св. Володимира в Києві можна знайти в статті *М. Л. Ткачук* «З історії університетської філософії в Києві: Психологічна семінарія Г. І. Челпанова» (К., 2002) [25]. Розгляду проблеми метафізичних засад психічного в Г. І. Челпанова присвячена стаття *В. М. Летцева* «Проблема суб'єкта-субстанції в психологічних працях Г. І. Челпанова» (К., 2006).

Іншим мислителем творчість якого стала предметом уваги у новій ідеологічній ситуації є В. В. Зеньковський⁸. Якщо у дорадянській і емігрантській науковій літературі відгуки на його творчість були (за одним винятком) цілком схвальними, то у психологічній літературі радянського періоду все було навпаки. Тут фігуру В. В. Зеньковського з надзвичайною запопадливістю гудив А. В. Петровський. У книзі «Історія радян-

⁸ Життєвий і творчий шлях В. В. Зеньковського висвітлено нами у статті [12].

ської психології» (1967), відносячи В. В. Зеньковського до «філософсько-умоглядного» напрямку в психології, А. В. Петровський зараховує його в «українську групу в російській психології», члени якої, «належачи до різних шкіл філософського ідеалізму... використовували свої кафедри для пропаганди реакційних поглядів на сутність психічного», а саме, «для «доказу» субстанційності душі й спростування матеріалізму» і, таким чином, цілком «свідомо тягли психологію назад». У власне психологічних розробках мислителя А. В. Петровський, судячи з усього, нічого позитивного не побачив [18, 59].

Починаючи з 90-х років — разом із руйнуванням ідеологічної цензури (і самоцензури) та з зміною віх у російській думці — ставлення до творчості В. В. Зеньковського змінюється. Починають перевидаватися твори мислителя й виходити довідкові видання із статтями про нього. Здавалося б, можна радіти. Проте, сучасному читачеві, який побажає звернутися за відомостями про творчість В. В. Зеньковського, до сучасної словниково-довідникової, чи іншої, подібної літератури, не позаздриш. У більшості відповідних видань, чи ж вступних статей до його книг, ці відомості чи дуже скупі (це в кращому випадку) чи ж серйозно викривлені (у деяких випадках просто хибні). Причому, перекручується як бібліографічна інформація (яка нині цілком доступна дослідникові) так і концептуальні положення праць мислителя. У цих останніх випадках, ми маємо справу вже не просто з наслідком загальної слабкої вивченості спадщини В. В. Зеньковського, але з українським недбалімом, часто цілковито безпардонним, ставленням до цієї спадщини, з відвертим маніпулюванням авторським матеріалом і безсоромною фальсифікацією дослідницьких результатів. Що правда,

є й позитивні приклади як у російській так і в українській літературі⁹.

Загалом, можна констатувати, що вивчення психологічних поглядів вітчизняних мислителів, що опинялися у радянські часи за рамками історико-психологічного розгляду розпочалося. Однак, як показує огляд джерел, більшість підходів до такого вивчення поки що виявляється формальним, а картина, що складається в результаті досліджень часто відзначається перекручуваннями й умовчаннями. Водночас, за рамками історико-психологічного вивчення усе ще залишається ціла низка теоретичних концепцій вітчизняних мислителів «ідеалістичного» та релігійно-філософського напрямку. Так, всебічного вивчення на сучасному рівні вимагає філософсько-психологічна спадщина П. Д. Юркевича (особливо його праці «Мова фізіологів і мова психологів», «Психологія і психіатрія», його рукописи і переклади психологічних праць), а також психологічна спадщина С. С. Гогоцького, О. О. Козлова, О. М. Гілярова та ін., яка є абсолютно невивченою.

Отже, ми завершили огляд джерел — спеціальних праць, статей, підручників, посібників, тощо — з історії психології другої половини ХІХ — початку ХХ сторіччя. Звичайно, огляд цей не охоплює всього, що було написано дослідниками в останні десятиліття (насамперед розглядалися праці, що є найбільш значущими для нашої теми). Проте, розглянуті джерела дозволяють стверджувати, що серед академічної і учбової літератури, що нині функціонує у науковому просторі і використовується в навчальному процесі, до цієї пори переважають

⁹ Детально про вивчення і сучасні виклади творчості В. В. Зеньковського у словниково-довідникових виданнях див. у нашому дослідженні: [13].

праці, що вибудовані на базі старої радянської «схеми» домінування природничо-наукового підходу у російській психології другої половини ХІХ — початку ХХ сторіччя. Разом із тим, розгляд засвідчив наявність цілої низки джерел, які демонструють критичне бачення розвитку психології зазначеного періоду і які, фактично, заперечують радянський історико-психологічний «міф» про виняткову «прогресивність» і безальтернативність природничо-наукового підходу у психології другої половини ХІХ — початку ХХ сторіччя. Ці праці не тільки спростовують підхід, що тривалий час культивувався радянською психологічною наукою, але й пропонують реконструкцію окремих фрагментів вітчизняної історії психології, виходячи з іншого деідеологізованого і деміфологізованого бачення цієї історії. Ціла низка праць, як засвідчив розгляд, присвячена також «реабілітації» викреслених у радянський період з історії психології імен українських і російських мислителів-психологів другої половини ХІХ — початку ХХ сторіччя, висвітленню їхньої наукової діяльності і викладу з нових позицій їхніх психологічних поглядів.

* * *

Переходячи до розгляду ключових колізій в становленні вітчизняної психології другої половини ХІХ — початку ХХ сторіччя, а також викладу поглядів декотрих українських мислителів цієї пори, що були виключені з розгляду радянською історіографією (або ж розглядалися нею у якості негативного фону), необхідно ще раз підкреслити теоретичну некоректність міфологізованої «схеми» використовуваної цією історіографією для приведення всього розмаїття підходів, що існували

в російській психології XIX сторіччя, до бінарної пари «матеріалізм» — «ідеалізм» із відповідними ціннісними конотаціями «прогресивний» — «реакційний».

У нашому розгляді ми будемо виходити з більш повної і більш диференційованої типології розвитку вітчизняної психології в другій половині XIX — початку XX сторіччя. До неї включаються ті напрямки, які в розумінні і вивченні психіки не зводяться до «ідеалістичної» і не охоплюються «матеріалістичною» чи природничо-науковою парадигмою психології.

На другу половину XIX сторіччя в російській науці і філософії позначилися три основних, методологічно і світоглядно різних, багато в чому полярних, напрямки у вивченні і розумінні людини: природничо-науковий, емпірико-філософський і релігійно-філософський та духовно-академічний.

Перший був пов'язаний з *природничо-науковим* підходом до людини (М. Г. Чернишевський, Д. І. Писарєв, І. М. Сеченов та ін.). Другий — розвивався в руслі *ідеалістичних* та *релігійно-філософських* традицій (Ю. Ф. Самарін, К. Д. Кавелін, В. С. Соловйов, М. Я. Грот, О. О. Козлов, Л. М. Лопатін, С. М. Трубецької та ін.). До цього останнього приєднувався, а точніше, йшов поруч з ним, самотійний, на наш погляд, напрямок, пов'язаний із *духовно-академічною* традицією (В. М. Карпов, П. С. Авсенєв (Феофан), С. С. Гогоцький, П. Д. Юркевич та ін.).

Перший напрямок, що спирався на матеріалістичні погляди, відкидав всяку метафізику і бачив в людині лише «згусток природних сил і елементів». З цього випливало, що «така сутність не вимагає, щоб бути пізнаною, інших засобів, чим ті, котрими наука добуває істину про інші речі».

Другий напрямок, зв'язаний, переважно, з ідеалістичною традицією філософствування розробляв емпірико-психологічну та метафізичну проблематику людини, утверджуючи самостійність її духовної сутності і нередукованість до фізичного початку.

Духовно-академічний напрямок розвивав поняття особистості в руслі, чи традиціях, християнської антропології, розглядаючи взаємодію духовного і фізичного початків відповідно до ієрархічної конституції людини.

Всі ці напрямки в ситуації становлення нового наукового взірця психології пропонували свої моделі розуміння психічного і свої програми розвитку психології. Проте, в радянській історіографії утвердилася думка, що існує лише одна варта розгляду і розвинення психологічна традиція, а саме сеченовська природничо-наукова психологія із пізнішою корекцією її у бік соціологізації особистості. Саме така безальтернативність (яка по сю пору іще не подолана) і призвела до такого тлумачення психіки, коли детермінація психічного зводиться або до біологічного або до соціального начал у людині, тоді як психіка не маючи сама в собі жодної буттєвої основи фактично виявляється *епіфеноменом*.

Теоретичне протистояння матеріалістичним поглядам Чернишевського і редукціоністським принципам натуралістичної психології І.М. Сеченова з боку більшості психологів «інших таборів» і наполягання багатьох з них на буттєвій самостійності психічного¹⁰ розглядалося радянською історіографією із самого початку її існування як вияв відсталості і реакційності (навіть «мракобісся»)

¹⁰ Тут потрібно зауважити, що буттєва самостійність психіки (тобто її дійсність і не-похідність) у цих психологів зовсім не означала її незалежності від матеріальних і соціальних факторів.

цих психологів. Так склався і закріпився первісній «міф» радянської історіографії.

Зав'язкою або «вихідним пунктом» цього «основного міфу», як вже говорилося, стала для радянської історії психології відповідним чином проінтерпретована знаменита суперечка М. Г. Чернишевського і П. Д. Юркевича¹¹. Для нас безперечна важливість і предмету і характеру цієї суперечки для розуміння всіх подальших колізій в російській і українській психологічній думці, бо саме в цьому «вихідному пункті» історія вітчизняної психології виявилася найбільш перекрученою і спотвореною, а остільки і деформованою. Украй важливим є також те, що в цій суперечці відстоювалося право на існування **зовсім «іншої» традиції вітчизняної психології**, аніж природничо-наукова, формулювалися її ключові пункти. Усвідомлення цього приводить до необхідності повернення і повторного, жодним чином неупередженого, уважного і об'єктивного аналізу цієї ключової колізії вітчизняної психології.

Звернемося до короткого аналізу цієї «суперечки». Але спочатку декілька слів про П. Д. Юркевича.

Памфіл Данилович Юркевич (1826-1874) є, як відомо, одним з найвизначніших представників духовно-академічного напрямку у філософії і психології ХІХ сторіччя. Викладаючи філософію спочатку в Київській духовній академії, а потім у Московському університеті, Юркевич багато працював і за «письмовим столом». Й хоча надруковано за життя було небагато, усі ці праці — за оцінкою В. В. Зеньковського — «дуже значні»

¹¹ Саме полеміка з М. Г. Чернишевським та його «школою» стала приводом для написання П. Д. Юркевичем низки статей, що трактують проблеми сучасної йому психології, утім всі вони виходять далеко за рамки цієї полеміки.

[24; 117]. Кілька великих статей мислителя присвячені критиці сучасного йому матеріалізму і фізіологічного редукціонізму. До них відносяться, у першу чергу, статті «Матеріалізм і завдання філософії» (1860), «З науки про людський дух» (1860), «Мова фізіологів і мова психологів» (1862). Стаття Юркевича «З науки про людський дух», є безпосереднім критичним відгуком на відому роботу М. Г. Чернишевського «Антропологічний принцип у філософії». Останній, у своїй праці, воюючи проти «подвійності» за «цілість» людини, за «тільки одну натуру» у ній, фактично, зводить психологію до фізіології, стаючи, у результаті, на позиції матеріалістичного біологізму. Це дуже ясно розумів Юркевич, запропонувавши, у названій вище статті, детальний критичний розбір «постулатів» М. Г. Чернишевського, а також бездоганну аргументацію іншої позиції. Узагалі, критика матеріалізму в Юркевича, як підкреслював це В. В. Зеньковський, — «зберігає свою силу й у наші дні, — така вона глибока й істотна» [6, с. 118].

Центральним пунктом у суперечці П. Д. Юркевича і М. Г. Чернишевського стає проблема цілісності людини, проблема своєрідності і єдності особистості.

Матеріалістичний атомізм, що заволодів на деякий час умами російської інтелігенції у другій половині ХІХ сторіччя, з'явившись новітньою моделлю індивідуальності, претендував на те, щоб бути єдиною й останньою «метафізикою» особистості, обґрунтовуючи свої претензії на цілісність у підході до людини, тезою про можливість «безпосереднього переходу і перетворення явищ фізіологічних у психічні». П. Д. Юркевич називав ці і подібні їм допущення матеріалізму «ною міфологією», пояснюючи, що матеріальне начало *«тільки при взаємодії*

з *духом* є таким, яким ми його знаємо в нашому досвіді» [28, с. 125]. Поруч з цим, матеріалізм, вбачаючи істинно суще в понятті атома, визначав його так, що увесь світ і його розвиток, мали бути поясненими з *зовнішніх* причин і наслідків. «Матеріалізм, — пише в статті про Юркевича Г. Г. Шпет, — бажаючи розв'язати метафізичну проблему фізичними засобами, становить собі завданням мати справу *тільки з причинами*, чи, іншими словами, пояснювати явища тільки з причин і відмовитися від тих пояснень, до яких прибігає метафізика і які можуть бути названі поясненнями *із сутності*» [27, с. 592]. Проте, таке «причинне» пояснення, що спирається на основний закон механіки про рівність дії і протидії, приводить до того, що «предмет нічого не може виявити *із себе*, зі своєї внутрішньої сутності». А втім, саме такою внутрішньою сутністю, саме таким існуванням, що «само із себе діє» і «само себе виявляє» — є особистість.

Таким чином, матеріалізм, який стверджував, що людська сутність «не вимагає, щоб бути пізнаною, інших засобів, крім тих, котрими користується наука», — позбавляв цей підхід усякої можливості взагалі коли-небудь, віднайти *особистість* як щось самостійне і самоактивне.

Однією з найбільш значущих, для нашої теми, праць П. Д. Юркевича є його праця «Серце та його значення в духовному житті людини, згідно з ученням Слова Божого» (1860). Стаття ця, що є одночасно трактатом з біблійної психології і працею, яка торкається найгостріших проблем сучасної автору антропології, має, на наш погляд, величезне методологічне значення і для сучасної психології. «Навряд чи не самою тонкою думкою Юркевича, — пише про цю його роботу Г. Г. Шпет, — є думка

про важливість серця в сенсі визначення індивідуальності й особистості» [Там само, с. 634].

Звернемося до положень і висновків щодо особистості, до яких, спираючись на психологічне і фізіологічне вчення про серце, приходять у своїй статті П. Д. Юркевич. Починаючи з розгорнутого викладу біблійного вчення про серце, як осереддя духовного і тілесного життя людини, він розглядає далі серце як фізіологічний орган, який є місцем «збігання і взаємопроникнення» центральної нервової системи і симпатичної. «Обидві нервові системи, — пише Юркевич, — це *справжнє тіло* істот, котрі мають душу» [28, с. 80]. Серце, таким чином, звернене і до центру і до периферії, і до душі і до тіла людини, воно є запорукою його цілісності, а, разом із тим, його індивідуальності і своєрідності. Водночас, Юркевич підкреслює, що якщо *фізіологія* знаходить у головному мозку фізичні умови діяльності душі, то «священні автори вказують нам безпосереднє, *моральнісно-духовне* джерело цієї діяльності в цілісному й нероздільному настрої та схильності душевної істоти» [Там само, с. 81].

Далі, утверджуючи *первинність* внутрішніх умов сприйняття («загального почуття душі», «серцевого настрою») стосовно зовнішніх образів речей і, підкреслюючи, тим самим, індивідуальний характер усякого сприйняття та його безперечну опосередкованість особистістю, походження з особистості почуттів і вчинків людини, Юркевич пише: «все, що входить в душу ззовні, за посередництво органів чуттів і головного мозку, переробляється, змінюється й дістає свою останню й постійну якість через особливий, окремо визначений, сердечний настрій душі... В серці людини лежить основа того, що її уявлення, почування й учинки дістають особливість

у якій виражається її душа, а не інша, або дістають такий *особистий*, окремо визначений напрям, завдяки якому вони є вирази не *загальної* духовної істоти, а *окремої* живої дійсно існуючої людини» [Там само, с. 81-82].

Таким чином, якісна визначеність, неповторність, особливість психічного сприйняття і душевного виявлення («її душа, а не інша») — результат наявності і дії в людині душевного осереддя, глибинно-особистісного підґрунтя психіки, визначеного Юркевичем ще як «*глибоке серце*». Підкреслюючи первинність у людському пізнанні серцевого сприйняття, серцевого розсуду, тобто одвічно цілісного настрою душі, він пише: «Світ, як система явищ життєвих, сповнених краси і знаменності, існує й відкривається передовсім для *глибокого серця* й звідси вже для розуміючого мислення».

Проводячи, далі, дуже чітке і дуже важливе розрізнення між *глибинно-особистісним*, серцевим підґрунтям в душі людини й тими «я», що існують у нас в різних опосередкуваннях (наприклад, рольові «я») й наводячи, як приклад, явище «двоєдушності», Юркевич говорить про це *глибинне «я»* як про *дійсну особистість* людини. Він пише: «Коли ми говоримо про удаваність і лицемірство людини, то при цьому ясно виражаємо, що її думки і слова не належать до її єства, що на серці лежить у неї щось зовсім інакше... Ми розрізняємо тут особистість людини *підроблену*, яка виставляє себе нам, і особистість *справжню*, яка зі своїм різноманітним змістом *захована в серці людини*» (виділено нами — В.Л.) [Там само, с. 86]. Ця захована в серці глибинна особистість, дійсне, справжнє «я» людини є, на думку Юркевича, первинним і одвічним й відкривається нам лише у внутрішньому безпосередньому досвіді. Підкреслюючи цю первинність

і простоту, незліченність і неповторність глибинної особистості, Юркевич пише: «...в людській душі є щось первинне й просте, є *захована людина серця*, є *глибина серця*, якого майбутні рухи не можуть бути обчислені згідно з загальними й необхідними умовами й законами душевного життя. Для цього *найособливішого* боку людського духу наука не може знайти загальних і назавжди визначених форм, які були б прив'язані до тієї чи іншої пари нервів і виникали б з необхідністю з приводу їхніх рухів». У цьому зв'язку, говорить він і про обмежені можливості наукового аналізу і наукового методу взагалі в пізнанні явищ у їх індивідуальності. «Метода науки, — зазначає він, — вочевидь, може бути застосовна тільки до вторинних і похідних явищ душевного життя. Кожна *проста основа* явищ, в якій ще не виступили визначені напрями й форми... недоступна аналізу науки» [Там само, с. 89].

З цієї «неприступності» для науки пізнавати просте й безпосереднє — «*найособливіше*» — в людському духові, в Юркевича, однак, не впливало негативного відношення ні до наукової раціональності взагалі, ні до спеціального наукового знання, що вивчає *загальні* закони душевного життя й фіксує визначені форми її розвитку. Навпаки, Юркевич у своїй статті прямо критикує той «містицизм», що намагається «тільки заперечувати всі доступні для нас форми і вираження як кінцевого світу, так і кінцевого духу». «...Містик, — пише він, — міг лише поринати в темне почуття єдності й безконечності — в ту глибиновість серця, де зрештою погасає будь-яке світло свідомості. Це хворобливе явлення містицизму ... хоче сягнути останньої мети одразу й безпосередньо, не досягаючи його многотрудним і поступовим удосконаленням у часі...» [Там само, с. 90]. Водночас, Юрке-

вич критикує й протилежну, раціоналістичну крайність у пізнанні людини, а саме «ті психологічні погляди, які сподіваються перелічити й визначити всі явища душевного життя як конечні й раз назавжди визначені її форми, так що ні в них, ні під ними не можна вже знайти життя своєрідного, простого, безпосереднього, яке б торувалося несподівано й нерозраховано...». «Ці погляди, — вважає Юркевич, — взагалі не можуть вказати в душі людини щонайглибших засад її особистості й зародків її майбутнього життя... з іншого боку, для них лишаються й назавжди залишаються нерозгаданими багато які душевні явища... Істину між зазначеними крайнощами *містицизму* й *емпіризму*, — пише далі Юркевич, — ми маємо у біблійному вченні про серце як осереддя душевного життя людини. Серце породжує всі ті форми душевного життя, які підпорядковані загальним умовам і законам... Проте, серце не переносить раз і назавжди весь свій духовний зміст у ці душевні форми; в його глибині, неприступній аналізу, завжди лишається джерело нового життя, нових порухів і прагнень, які сягають поза межі конечних форм душі й роблять її придатною для вічності» [Там само, с. 90-91].

Як бачимо, якщо трохи вище Юркевич говорив про актуальну присутність особистісного початку в сприйнятті й інших душевних процесах, то тут він ще раз підкреслює потенційність і невичерпність глибинного «я», таємничої глибини людини.

Відстоюючи свою найголовнішу тезу про *особливу* і *просту* основу душі (субстанціальність особистості), про *первинність* цієї основи (непохідність особистості) й нетотожність її з загальними родовими рисами, Юркевич — полемізує в цьому з «впливовим психологіч-

ним вченням» — зазначає, що психологія ця обмежується лише загальними і родовими властивостями душі, які «не лежать у первинній сутності» людини. Її пояснення «з багатьох причин» — не стосуються «особливого» в душі, а «тільки видозмін її загального родового характеру». Проте, підкреслює Юркевич, «потрібно уявляти справу зовсім навпаки: людська душа має первинний і особливий зміст, який виявляється або з'являється, безперечно, у загальних і родових формах душевного життя... Тільки з цього припущення можна пояснити, чому ці родові форми приймають в людині особливого й найдовершенішого характеру, чому в цих родових формах відкривається моральнісна особистість людини, для вираження якої даремно ми шукали б у душі людини певного механізму, що діє за загальними законами...» [Там само, с. 88].

Юркевич, таким чином, наполегливо і послідовно проводить і відстоює принцип первинності й непохідності цілісної і простої основи індивідуальної душі. Істини одкровення й біблійна екзегетика служать йому тут підставою й орієнтиром. «В історії творіння світу, — пише він, — оповідається, що Бог створив *земну звірину за родом її* (1 М. 1, 25), а людину за її окремою неподільною природою, як одиничну й особливу особистість (1 М. 1, 26 і далі). Цей образ творіння цілком відповідає призначенню людини, котра, як істота безсмертна, не зникає у роді, а має власне особисте існування у часі й у вічності. Тому людина ніколи не може бути пасивним вираженням або органом загального родового життя душі. Наші слова, думки і справи народжуються не з загальної родової сутності людської душі, а з *нашого* окремо розвинутого, своєрідно відособленого душевного життя; лише з цієї причини вони є *нашою* особистою провиною або

нашою особистою заслугою, яку ми ні з ким не поділяємо» [28, с. 83].

Підсумовуючи внесок Юркевича в розуміння і визначення особистості, потрібно підкреслити наступне. Відкидаючи атомарно-абстрактне і механістично-зовнішнє розуміння особистості в сучасній йому науковій традиції, Юркевич підходить до особистості із внутрішнього її боку, уводячи вимір глибини в «площинне» її буття. Він показує, що жива, дійсно існуюча людина не може бути сприйнятою і пізнаною через перелік — хоча б і найдосконаліший — її загальних родових рис, бо все справжнє, дійсне народжується не з загальної родової сутності людини, а є проявом глибинно-особистісного підґрунтя психіки, її душевного осереддя. Психологія загального (загальна теорія душі), яка зорієнтована на вивчення лише загальних родових рис не в змозі навіть вказати щонайглибших засад особистості, бо вона за визначенням (як утворена «за допомогою порівнянь, узагальнень, абстрагування від окремих дослідів») обмежується вивченням явищ вторинних і похідних. На противагу цьому, особистість, в своїй простій основі, є первинною і непохідною сутністю. Саме її проста основа, що «неприступна аналізу науки» є началом цілісності і носієм своєрідності людини, джерелом її душевної діяльності — її субстанційним «я». Існуючи у таємничій глибині (у «глибиновім серці») це «я» — на відміну від об'єктивованих уявлень про «я» і особистісних фальсифікацій — є справжнім «я» людини, її дійсною особистістю.

Ця істинна, глибинна особистість — як особлива захована сторона людського духу — відкривається нам безпосередньо лише у внутрішньому досвіді. Її хоча вона і виявляє себе ззовні, відбиваючись в загальних і родо-

вих формах душевного життя, але ніколи не переносить весь свій зміст у ці конечні форми. Здатність особистості виходити за межі всіх конечних форм, прагнення нею безконечного — говорить про її зв'язок з Абсолютним. Самий образ творіння людини Богом — тобто, творіння Ним кожної душі одиничною і особливою особистістю — є, за Юркевичем, основою самобуття і своєрідності особистості, запорукою її власне особистісного існування у часі й у вічності. Можливо, це останнє судження, і буде найкращим ключем до розуміння особистості в Юркевича.

В продовження теми варто розглянути, бодай коротко, інший підхід до людини, до особистості, котрий досить різко опонував глибинно-онтологічному її розумінню у П. Д. Юркевича.

Якщо апостолом нової матеріалістичної «віри» у російській історіографії став М. Г. Чернишевський, то засновником і главою науково-фізіологічної школи в російській психології стає І. М. Сеченов. У своїх роботах Сеченов «блискуче» реалізовує редукаціоністську програму М. Г. Чернишевського. Діючи «за заповітом «антропологічного принципу», він започатковує вчення про поведінку людини як «рефлекторну взаємодію організму із середовищем» у якому наголошує, що людською поведінкою правлять «закони чистого рефлексу» і, що всі акти свідомого і несвідомого психічного життя за своєю структурою й динамікою рефлекторні. Не отожднюючи, начебто (як запевняють російські історики психології), психічний акт із рефлекторним, а, говорячи про подібність у їхній будові і детермінації, Сеченов, фактично, редукує психічне до фізіологічного — тому, що заперечує особливу психічну причинність.

Яке ж справжнє місце і роль людини у фізіологічній психології І. М. Сеченова, засновника природничо-наукового підходу і розробника його основних ліній? На жаль, людині тут, як духовно самостійній сутності, місця немає. Вона може бути лише агентом наявних зовнішніх причин, лише посередньою ланкою в тотальному умовно-рефлекторному бутті. Ланкою, що за визначенням, не володіє особливою, своєрідною і самоактивною внутрішньою дійсністю, тією дійсністю, яка безпосередньо свідчить людині про реальність її буття і яку ми називаємо глибинною особистістю, глибинним «я».

Такою була фізіологічна «альтернатива» глибинно-онтологічному підходу до особистості. Альтернатива ця, яка вбачала в особистості лише узагальнююче поняття для низки почуттєвих відчужень, лише нікчемний «теоретичний додатак» (Сеченов) до почуттєвої людини, не просто відбулася, але й стала прихованою основою матеріалістично-номіналістичних вчень про особистість у радянській психології. Тому наші історичні констатації не можуть залишатися лише історичними, а повинні спонукати нас до серйозного перегляду філософського підґрунтя існуючих нині психологічних теорій, побудованих на «метафізичній» базі «антропологічного принципу» й детерміністській основі фізіологічної психології.

* * *

Звернемося тепер до колізій і проблем, що постали у психології на початку ХХ сторіччя. Однією з найяскравіших фігур вітчизняної психології цього періоду був **В. В. Зеньковський**.

Тривалий час філософсько-психологічні праці В. В. Зеньковського були просто невідомі вітчизняному читаче-

ві. Лише зміна ситуації в країні у 1991 році і видання, а потім і численні перевидання його фундаментальних праць (філософських, психологічних, педагогічних¹²) заслужено поставили В. В. Зеньковського в ряд визначних мислителів ХХ сторіччя. Інтенсивна науково-психологічна творчість ученого (який, як відомо, вчився і працював в Київському ун-ті св. Володимира), припадає, на час **кризи у психології**, час серйозних зрушень в психологічній науці, зрушень оформлених, але не осмислених до цих пір. Як виникла і що означала ця криза?¹³

Посилене зростання психології на рубежі ХІХ–ХХ століть (після тривалого часу панування натуралізму і асоціанізму), вживані нею нові експериментальні методи і нове розуміння досвіду, — все це призвело до виникнення серйозних, різнорівневих і часто дуже важко вирішуваних проблем. Розкид поглядів на ці проблеми був настільки величезний, а суперечки навколо них настільки запеклими, що ситуацію в психології того часу М. М. Ланге назвав «хаосом течій, що борються». Отже, ситуація вимагала нових фундаментальних побудов у психології, нової постановки старих і послідовного вирішення нових завдань. Саме ця ситуація спонукала В. В. Зеньковського заглибитися у психологічну проблематику і почати послідовно виробляти і вибудовувати власну систему поглядів, створюючи і обґрунтовуючи оригінальну психологічну теорію, і відповідну їй *психологічну метафізику*. Вже в ранішніх своїх статтях він цілком усвідомлює нагальність радикальної реформації

¹² Зокрема, були перевидані: «Проблема воспитания в свете христианской антропологии» (1993, 1996); «Социальное воспитание, его задачи и пути» (1995); «Психология детства», (1995, 1996); «Проблема психической причинности» (2011); та інші.

¹³ Детальніше про кризу у психології початку ХХ ст., її витоки і проблематику, що із нею пов'язана див. у нашій статті: [14].

всієї системи психології та необхідність підведення під її будівлю нового метафізичного фундаменту.

Центральною проблемою, яка привертала увагу філософів і психологів на початку ХХ сторіччя, була проблема відношення фізичного і психічного, душі і тіла. Їй В.В. Зеньковський присвячує одну з перших своїх наукових статей, яка так і називається «**Сучасний стан психофізичної проблеми**» (1905) [9]. Вихідною тезою роботи стає положення про *якісну відмінність* психічного буття від матеріального світу, тому вирішення психофізичної проблеми, яке пропонував матеріалізм (душа є або фізичним явищем, або продуктом, дією фізичних сил) В.В. Зеньковський вважає абсолютно неприйнятним. У теорії психофізичного відношення, стверджує він, можливі тільки два рішення — або паралелізм фізичного і психічного, або визнання їх причинної *взаємодії*. Детально розглянувши різні типи теорій психофізичного паралелізму, В.В. Зеньковський доходить висновку, що паралелістичне вирішення проблеми (у версії реального, а не рецептивного паралелізму) теоретично можливе, але з його допомогою не можна пояснити дослідно спостережуваної взаємодії душі і тіла. Таке пояснення, на його думку, може дати тільки теорія *психофізичної взаємодії*, яка веде до дійсного вирішення психофізичної проблеми. Аналізуючи аргументи критиків теорії взаємодії, В.В. Зеньковський показує їх неспроможність. Так, головний аргумент, що висувається раціоналізмом, заснований на твердженні про неможливість причинного зв'язку між неоднорідними, незрівнянними явищами (в даному випадку між душею і тілом). Цей аргумент раціоналізму (що базує свої побудови на постулаті замкнутої природничо-наукової причинності) В.В. Зеньковський вважає

помилковим, бо він виходить з ототожнення причинних зв'язків з логічними, що елімінує з причинного зв'язку «часовий елемент» (і, додамо, усуває, таким чином, з психології все живе, конкретне, індивідуальне). На противагу раціоналістичній картині причинності В. В. Зеньковський стверджує можливість не тільки іманентних, але і трансцендентних причинних зв'язків і, таким чином, взаємодію онтологічно різнорідних реальностей (душі і тіла). Така взаємодія здійснюється через нередуковану до жодного з начал *буттєву основу* психофізичного організму. Загальний і основний висновок статті може бути таким: психофізична проблема, при серйозному й поглибленому підході не може обійти проблем онтології і завжди в своєму вирішенні дає певну метафізику. Таким метафізичним доповненням досвіду є поняття «*суб'єкта*» психіки, носія духовної індивідуальності.

Наступною психологічною роботою В. В. Зеньковського стає стаття «*Нова праця про асоціацію ідей*» (1906) [7], що є за формою критичним розглядом роботи А. Нечаєва «Асоціація схожості». У ній він продовжує аналізувати основні проблемні питання сучасної йому психології — питання про психічну причинність, про відтворення психічних уявлень, про тотожність «я» та інші. Загальний пафос статті може бути зведений до необхідності відмови від *актуальної теорії душі* (в рамках якої розвивав свою аргументацію А. Нечаєв)¹⁴ і переходу до субстанціального погляду на душу¹⁵. Ключовим у статті стає питання про можливість і необхідність

¹⁴ Актуальну теорію душі, як відомо, розвивали і відстоювали в психології В. Вундт (1832-1920) і Ф. Паульсен (1846-1908).

¹⁵ У відстоюванні необхідності субстанціального підходу до психіки В. В. Зеньковський надихався побудовами Л. М. Лопатіна, якого він згодом називав «своїм єдиним учителем».

«метафізичних припущень» або метафізичних побудов в психології, за допомогою яких тільки й можливо пояснити стійкість зв'язку психічних процесів, обґрунтувати реальну *єдність психіки*. Аргументація В. В. Зеньковського є такою. Недостатність поняття «незалежного психічного причинного ряду» (висунутого паралелізмом) для пояснення психічних фактів веде психологів до пошуку точок опори для встановлення причинних відносин поза «феноменальною» сферою, тобто змушує їх вдаватися до позаемпіричних побудов, звертатися фактично до царини метафізики. Такими метафізичними царинами для тлумачення психічних фактів однаково можуть бути як фізіологія, так і спіритуалізм, бо у разі відмови від іманентної психічної причинності і звернення до метафізичних опор, підставу зв'язку психічних явищ можна вбачати або в *душевній субстанції*, або в «мозку» (тобто у фізіологічних процесах). Неусвідомленість цього, або заперечення потреби метафізичного виходу для психології, ведуть більшість психологів до *підміни* психологічної проблематики фізіологічною, до зведення психології до фізіології і в результаті — до матеріалістичної метафізики. Прихильники актуальної теорії душі, заперечуючи поняття душевної субстанції як метафізичне, — також, врешті-решт, виявляються на ґрунті перетворення психології у фізіологію. Щоб уникнути такого «перетворення», підкреслює В. В. Зеньковський, необхідно ясно усвідомити *неминучість метафізики для психології*, визнати необхідність «метафізичних припущень», метафізичних доповнень даних досвіду. Особливо явною порочністю відмови від метафізичних побудов у психології стає при аналізі питання про *«свідомість тотожності «я»*, яке, у свою чергу, пов'язане з питанням про відтворення пси-

хічних уявлень. Відкидаючи «душевну субстанцію», прихильники теорії актуальності розглядають психічне як *процес*, як «іманентно зв'язану єдність», без якої-небудь опори, що могла б служити підставою зв'язку психічних явищ і забезпечувала б реальність відтворення психічних уявлень. Але без такої підстави неможливо мислити і *тотожність* «я». Тотожність, яка ні на що не спирається і ні з чого не виводиться є *ілюзією*, зазначає В. В. Зеньковський. Введення поняття «виділене “я”» (замість поняття тотожності), аніскільки не знімає проблеми, вважає він, бо таке «я» може існувати лише у вигляді моментів, що спалахують і зникають у потоці психіки, без змістовної глибини й ускладненості самосвідомістю, як «голі стани свідомості». Таким чином, у рамках актуальної теорії душі, упевнений В. В. Зеньковський, неможливо пояснити ані реальності відтворення психічних уявлень, ані «свідомості тотожності “я”», що ґрунтується на ній. Таке пояснення, вважає він, можливе лише за умови *виходу за межі* «іманентно зв'язаної єдності», що постулюється цією теорією і переходу до субстанціального погляду на душу. В цьому випадку і процеси відтворення уявлень і свідомість тотожності «я», свідомість його єдності й безперервності — спиратимуться на реальну основу, яка ні з чого іншого не виводиться, а є дійсною й непохідною єдністю, опорою психічної індивідуальності.

Положення і концепти вироблені В. В. Зеньковським у розглянутих нами статтях стануть, після подальшого їх опрацювання, фундаментом як загальнопсихологічної його теорії (чи, як він висловлюється, *загальної теорії душі*), так і розробленої ним субстанціальної концепції особистості, що є фокусом і віссю цієї теорії. Загалом, в ранніх статтях В. В. Зеньковським чітко окреслюється

онтологічний підхід до психічної реальності і намічаються шляхи його обґрунтування. Розробка цього підходу буде здійснена ним в працях «Принцип індивідуальності в психології і педагогіці» і «Проблема психічної причинності», а також низці наступних робіт. Розгорнутий аналіз системи психологічних поглядів В. В. Зеньковського представлений нами у спеціальному дослідженні і низці статей: [11; 16; 15 та ін.]

* * *

Підсумовуючи і оглядову і критико-аналітичну частину нашого дослідження потрібно наголосити, що справжнє вивчення історії вітчизняної психології ХІХ — початку ХХ століття лише розпочинається. Радянська психологічна історіографія, як ми це намагалися показати у нашій роботі, не тільки не дала об'єктивного бачення історії російської психології попереднього сторіччя, але була, фактично, деформуючим і спотворюючим цю історію «міфом», який має бути дослідно деконструйованим. У цьому штучно вибудованому наративі були спотворені як загальна картина становлення психології згаданого періоду (перекручено значимість і нівельовано реальний плюралізм напрямків, що існував у тогочасній психології), так і дискредитовані або замовчані персональні здобутки вітчизняних мислителів-психологів, їх теоретичні програми, вчення і концепції, що не вписувалися у цей міфонаратив.

Необхідно констатувати також, що більшість викладів історії російської і української психології ХІХ — початку ХХ століття у працях пострадянського часу (і у академічних і у навчальних виданнях) все ще утримує стару радянську «схему» (а нерідко й мову) викладу станов-

лення і розвитку психології зазначеного періоду. Автори цих викладів йдуть, або шляхом простого доповнення кола представлених персоналій фігурами мислителів, що у радянську добу були безпідставно викреслені з історії психології, або шляхом внесення у виклад дискредитованих у свій час вчень, лише незначних, косметичних змін, без будь-яких пояснень цих несподіваних «корективів». У такий спосіб, сучасні автори (свідомо або несвідомо) продовжують транслювати парадигмально «убогу» радянську версію історії вітчизняної психології XIX — початку XX століття, з усіма спотвореннями і перекрученнями, що були внесені у цей історико-психологічний наратив. Останнє, означає, водночас, подальший деформуючий вплив на читацькі уявлення.

Сказане стосується, в першу чергу, численних російських видань з історії психології. В той же час, українська історико-психологічна наука, яка отримала можливість «самовизначення» лише у останні десятиліття, поки що, на жаль, не оволоділа у повному обсязі багатющою спадщиною вітчизняної психології XIX — початку XX століття. І хоча на даний час є вже певна кількість досліджень (на що вказувалося вище), які дозволяють по-новому поглянути на спотворену і нівельовану (у радянських викладах) історію вітчизняної психологічної думки XIX — початку XX століття, — їх поки що недостатньо для того, щоб скласти на базі цих досліджень змістовно адекватний і більш менш зв'язний нарис цієї історії, нарис написаний у методологічно і теоретично новому ключі.

Така ситуація, з очевидністю, вимагає якнайскорішого проведення спеціальних ґрунтовних досліджень історії вітчизняної психології XIX — початку XX століття.

Безсумнівним пріоритетом таких досліджень, на даному етапі, має стати реконструкція найбільш концептуально глибоких і теоретично значущих психологічних вчень, теорій та концепцій вітчизняних мислителів, творча спадщина котрих до цієї пори не була предметом спеціального розгляду. Декілька прикладів такої реконструкції (із застосуванням нових методологічних підходів і теоретичних критеріїв) було запропоновано у другій частині нашого дослідження. На особливу увагу дослідників, з огляду на сказане, заслуговує нині психологічна спадщина П. Д. Юркевича, С. С. Гогоцького, А. А. Козлова, О. М. Гілярова та деяких ін.

Реконструкція окремих психологічних вчень та концепцій, у свою чергу, не може обійтись без загального бачення, без розробки нових загальних теоретико-методологічних підходів до історії психології ХІХ — початку ХХ сторіччя. Зрозуміло, що такі підходи мають відповідати не ідеологічній чи суспільно-політичній кон'юнктурі, а базуватися на сучасних філософських розробках питань психології і відповідати теоретичному рівню тих психологічних вчень та концепцій, що досліджуються. Важливим завданням вивчення вітчизняної психології зазначеного періоду має стати також розробка повноцінної типології психологічних напрямків, що існували у російській психології другої половини ХІХ — початку ХХ сторіччя. Попередню спробу визначення таких напрямків ми репрезентували у нашому дослідженні.

Очевидно, що здійснення запропонованих нами досліджень і розробок, окрім першоджерел, має спиратися також на вже існуючу критико-історіографічну базу розглядів і досліджень російської психології другої половини ХІХ — початку ХХ сторіччя. Такими дослідженнями

можуть бути, по-перше, праці російських і українських дореволюційних і емігрантських авторів з історії російської і української філософії (про що йшлося в нашій роботі). По-друге, сучасні дослідження, що виходять з критичного погляду на радянську історіографічну «схему» становлення і розвитку психології зазначеного періоду і демонструють нові підходи до історико-психологічного наративу. Певною додатковою підмогою у дослідженнях можуть служити також зарубіжні праці з історії російської філософії і науки згаданого періоду, що не схильні до викривленого і спотворюючого відтворення реальності.

На завершення, підсумовуючи все вище сказане, слід зазначити, що лише завдяки проведенню інтенсивної критично заглибленої і методологічно вивіреної роботи з вивчення історії власної психологічної науки ми, через деякий час, зможемо отримати **якісно іншу** картину вітчизняної психології другої половини ХІХ — початку ХХ сторіччя.

Список використаних джерел

1. Богданчиков С. А. О принципах советской психологии / С. А. Богданчиков // История отечественной и мировой психологической мысли: Постигая прошлое, понимать настоящее, предвидеть будущее : мат-лы Междунар. конф. по истории психологии «IV московские встречи», 26-29 июня 2006 г. — М. : Изд-во Института психологии РАН, 2006. — С. 25-32.
2. Будилова Е. А. Борьба материализма и идеализма в русской психологической науке (вторая половина XIX — начало XX в.) / Е. А. Будилова. — М., 1960. — 346 с.
3. Будилова Е. А. Проблема личности в русской психологии второй половины XIX — начала XX в. / Е. А. Будилова // Теоретические проблемы психологии личности. — М. : Наука, 1974. — С. 250-277.
4. Выдающиеся психологи Москвы / Ред. В. В. Рубцов. — Изд. 2-е, перераб. и доп. — М., 2007. — 528 с.

5. Ждан А. Н. История психологии от античности к современности / А. Н. Ждан. — М., 1997.
6. Зеньковский В. В. История русской философии : в 2-х т. / В. В. Зеньковский. — Ленинград : Эго, 1991. — Т. 2. — 280 с.
7. Зеньковский В. В. Новый труд по вопросу об ассоциации идей / В. В. Зеньковский // Вопросы философии и психологии. — М., 1906. — Кн. 82. — С. 92-126.
8. Зеньковский В. В. О мнимом материализме русской науки и философии / В. В. Зеньковский. — Мюнхен : Ин-т по изучению СССР, 1956. — 71 с. — Сер. 1. — Вып. 27.
9. Зеньковский В. В. Современное состояние психофизической проблемы / В. В. Зеньковский // Университетские известия. — К., 1905. — № 2. — С. 1-37.
10. Летцев В. М. Георгій Іванович Челпанов — психолог і педагог (До 140-річчя від дня народження) / В. М. Летцев // Психологія і педагогіка. — К., 2002. — № 1-2 (34-35). — С. 187-197.
11. Летцев В. М. Проблема особистості у психологічній спадщині В. В. Зеньковського : автореф. дис. ... канд. психол. наук / В. М. Летцев. — К., 2004. — 19 с.
12. Летцев В. М. В. В. Зеньковський — психолог і педагог / В. М. Летцев // Практична психологія та соціальна робота. — К., 2006. — № 12. — С. 75-79.
13. Летцев В. М. Вивчення спадщини Василя Зеньковського в Росії та Україні: підходи та результати / В. М. Летцев // Український гуманітарний огляд. — Вип. 12. — К. : Критика, 2006. — С. 154-179.
14. Летцев В. М. К уяснению основной проблематики философской психологии / В. М. Летцев // Вопросы философии. — М., 2012. — № 6. — С. 114-123.
15. Летцев В. М. Пневматологическое обоснование психики у В. В. Зеньковского / В. М. Летцев // Христианская мысль-II. — К., 2005. — С. 84-90.
16. Летцев В. М. Психология как ведущая тема философских исканий В. В. Зеньковского (киевский период творчества) / В. М. Летцев // Вопросы философии. — М., 2006. — № 6. — С. 128-137.
17. Петровский А. В. Вопросы истории и теории психологии : Избранные труды / А. В. Петровский. — М. : Педагогика, 1984. — 272 с.
18. Петровский А. В. История советской психологии. Формирование основ психологической науки / А. В. Петровский. — М. : Просвещение, 1967. — 357 с.

19. Рождественский Ю. Т. Христианская и психологическая антропология: от конфронтации к сотрудничеству / Ю. Т. Рождественский // Українська психологія: сучасний потенціал : м-ли Четв. Костюківських чит. 25 вер. 1996 р. — К., 1996. — Т. III. — С. 25-31.
20. Петровский А. В. История и теория психологии : в 2-х т. / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. — Т.1. — Ростов-на-Дону, 1996. — 415 с.
21. Петровский А. В. Об основных направлениях в русской психологии начала XX в. / А. В. Петровский // Из истории русской психологии. — М., 1961. — 194 с.
22. Психологический лексикон. Энциклопедический словарь в шести томах. Персоналии / Под общ. ред. А. В. Петровского. — М. : Издательство PerSe, 2005. — 783 с.
23. Роменец В. А. Г. И. Челпанов: период профессорства в Университете Св. Владимира (г. Киев, 1892-1907 гг.) / В. А. Роменец, И. П. Мацоха, А. А. Бреусенко. — К. : Гнозис, 2000. — 270 с.
24. Роменец В. А. Історія психології XIX — початку XX століття / В. А. Роменець. — К. : Вища школа, 1996. — 614 с.
25. Ткачук М. Л. З історії університетської філософії в Києві: Психологічна семінарія Г. І. Челпанова / М. Л. Ткачук // Наук. записки НаУКМА. — Т. 20. Спец. вип. — К., 2002. — С. 82-87.
26. Чижевский Д. И. Гегель в России / Д. И. Чижевский // Русская философия (конец XIX — середина XX века) : Антология. — Вып. 3. — М. : Книжная палата, 1996. — 324 с.
27. Шпет Г. Г. Философское наследие П. Д. Юркевича / Г. Г. Шпет // Юркевич П. Д. Философские произведения. — М. : Правда, 1990. — С. 578-638.
228. Юркевич П. Д. Философские произведения / П. Д. Юркевич. — М. : Правда, 1990. — 670 с.

2.4. Становлення української психології у другій половині XX століття (Музичук О. О.)

Розвиток української психології в другій половині XX століття проходив у складний період становлення та відновлення наукових та учбових закладів у повоєнному суспільстві, що вимагало згуртування плеяди науковців